

SCHWEITZER Gábor

tudományos főmunkatárs

MTA TK JTI

habilitált egyetemi docens

NKE ÁKK

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.01.03

**„Méltóságod neve ma már fogalom a Harmadik Birodalomban is,
amely minden ajtót megnyit.”**

Magyary Zoltán tanítványai a náci Németországban (1933–1944)

“The Name of Your Dignity is Now also a Concept in the Third Reich, which Opens Every Door.” The Disciples of Zoltán Magyary in Nazi Germany (1933–1944)

Zoltán Magyary (1888–1945) was a preeminent scholar of public administration in Hungary in the interwar period. Many of his disciples took part in study tours to Western Europe to increase their specialist knowledge. Some of them studied at the universities and scientific institutions of Nazi Germany in the 1933–1944 period. In addition to publishing papers, the students also gave account of the experiences and knowledge gained during the study trips in private letters to Zoltán Magyary. On this source base, Zoltán Magyary’s network in Germany can be further nuanced, as the professors visited by Magyary’s students filled also governmental and party functions in post-1933 Germany, in addition to their respective scientific positions.

Keywords: *public administration, public law, nazi Germany, study tour in Germany, Hungarian Institute of Public Administration, 1933–1944*

1. Bevezető

A két világháború közötti hazai közigazgatástudomány nemzetközi mércével is meghatározó jelentőségű művelőjének, *Magyary Zoltánnak*,¹ a Budapesti Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara professzorának a tanítványai, illetve az általa alapított és vezetett Magyar Közigazgatástudományi Intézet belső, vagy külső munkatársai (a továbbiakban tanítványok) közül számosan vettek részt szakmai ismereteik gyarapítása érdekében nyugat-európai, illetve tengerentúli tanulmányúton.² Többben fordultak meg közülük az 1933–1944 közötti időszakban a nemzetiszocialista Németország egyetemein és tudományos intézeteiben is. Az eltérő ideig tartó tanulmányutak során szerzett szakirányú ismeretekről és benyomásokról a tanítványok *Magyaryhoz*

¹ *Magyary Zoltán* életéhez és működéséhez lásd SZAMEL, A magyar közigazgatástudomány 161–190.; SAÁD, A racionalizátor 7–66.; KOI, Évszázadok mezsgyéjén 107–149.

² *Magyary Zoltán* tanítványi körének, illetve a *Magyary*-iskolának az értelmezéséhez lásd SZANISZLÓ, A Magyary-Iskola és háború utáni sorsa 91–98.; valamint SZAMEL, A magyar közigazgatástudomány 163–164.

intézett magánlevelekben is beszámoltak.³ A levélírók egyik része a lényegre szorítkozóan, másik része viszont részletesebben tájékoztatta mentorát. Ezen forrásbázis alapján tovább árnyalható az iskolateremtő professzor és az általa alapított intézet németországi kapcsolatrendszere is, különös tekintettel arra, hogy a tanítványok által felkeresett német professzorok egy része állami és pártfunkciót is betöltött az 1933 utáni nemzetiszocialista Németországban.

2. Magyary Zoltán tudományos kapcsolatrendszere

Magyary németországi tudományos kapcsolatai akkor alakultak ki, amikor a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban *Klebsberg Kunó* kultuszminiszter közvetlen munkatársaként – egy időben az illetékes ügyosztály vezetőjeként – dolgozva tudománypolitikai és egyetempolitikai kérdésekkel foglalkozott. Ebben az 1922 és 1930 közötti időszakban *Magyary* amellett, hogy külföldön is tanulmányozta az egyetemek és tudományos intézetek működését, aktívan közreműködött a nemzetközi – ezen belül német-magyar – tudományos kapcsolatok alakításában.⁴ A külföldi kiküldetések során több alkalommal is megfordult Németországban.⁵

A tudományos kapcsolatok a professzori kinevezést (1930), illetve az intézet megalapítását (1931) követően tovább szélesedtek, illetve mélyültek. Ez egyrészt *Magyary* újabb tanulmányútjainak (például Anglia, Németország, Olaszország, USA, Szovjetunió), másrészt a közigazgatástudomány nemzetközi vérkeringésébe történő bekapcsolódásának volt köszönhető. Megalakulását követően maga az Intézet is számos partnerintézettel létesített kapcsolatot.⁶

A nemzetközi tudományos együttműködésen belül 1933 után egyre meghatározóbbá váltak a német-magyar kapcsolatok. Ebben az együttműködésben a közigazgatástudomány területén *Magyarynak*, illetve az Intézetnek egyaránt fontos szerepe volt. 1933 után *Magyary* kutatóként és vendégelőadóként többször is megfordult Németországban, miként az Intézet is fogadta a Németországból érkező előadókat. Németországi útjai során nyilván *Magyary* professzor is tapasztalhatta, miként cserélődött ki vallási, „faji”, vagy politikai okok miatt az oktatói kar tekintélyes része a németországi egyetemeken, illetve érzékelhette, miként fordult nemzetiszocialista irányba a tudományos élet. A weimari Németország alkotmányos felfogását képviselő közjogász professzorok jelentős részét az 1933-as politikai váltást követően szintén eltávolították. A helyükbe lépő – jellemzően fiatal – professzorok többsége ugyanakkor meggyőződésből, vagy számításból be is lépett a nemzetiszocialista pártba, de akadtak, akik az SA-hoz, illetve az SS-hez is csatlakoztak.⁷ A *Magyary*-Intézetben, illetve az intézet Közigazgatástudomány című folyóiratában a nemzetiszocialista közjogtudomány vezető professzorai – *Otto Koelreutter* és *Ernst Rudolf Huber* – mellett a náci Németország államéletének emblemikus személyiségei – *Hans Heinrich Lammers*, a birodalmi kancellária vezetője és *Wilhelm*

³ Ezek a magánlevelek a *Magyary*-archívumban találhatók meg. Az ELTE ÁJK Államigazgatási Jogi Tanszékén őrzött *Magyary*-archívum anyagait a Nemzeti Közzolgálati Egyetemmél történt együttműködés keretében néhány évvel ezelőtt digitalizálták, majd a világhálón közzétették. Lásd <https://magyary-archivum.uni-nke.hu/>.

⁴ B. BERNÁT, *Magyary Zoltán a klebsbergi kultúra- és tudományszervezés szolgálatában* 98–137.; valamint UJVÁRY, *A harmincharmadik nemzedék*.

⁵ Lásd többek között MAGYARY, *Felsőoktatás és tudományos élet a háború utáni Németországban és Ausztriában*.

⁶ SZANISZLÓ, *A Magyary-Iskola és háború utáni sorsa* 51–52.

⁷ E változások menetéhez és következményeihez lásd STOLLEIS, *A History of Public Law in Germany* 249–449.

Stuckart, belügyi államtitkár, a nürnbergi faji törvények egyik kidolgozója, utóbb az *Endlösung* egyik előkészítője – is előadtak, illetve publikáltak.

Magyary egykorú németországi reputációját mutatja, hogy amikor az 1942 májusában Berlinben – döntő többségében a náci Németországgal szövetséges, vagy tőle függő – 18 állam közigazgatástudósainak jelenlétében tartott tanácskozáson elhatározták a Nemzetközi Állam- és Közigazgatástudományi Akadémia (*Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*) megalapítását, a szervezet elnökévé *Wilhelm Stuckartot* választották meg, helyettes elnökeivé pedig *Magyart* és *José Gascon y Marin*, madridi egyetemi tanárt nevezték ki.⁸ Az újonnan felállított – ámbár aktív működést nem folytató – akadémia további vezető tisztségviselői a náci közjogtudomány elkötelezett képviselői közül kerültek ki: a főtitkári tisztséget *Paul Ritterbusch*, a tudományos igazgatói tisztséget pedig *Reinhard Höhn* töltötte be. Az akadémia megalapításának az volt az alig titkolt célja, hogy konkurenciát teremtsenek a brüsszeli székhelyű Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet számára, miközben ennek az intézetnek a működését Belgium 1940-es megszállása után a náci hatóságok megszüntették.

A német kezdeményezésre megalakított Nemzetközi Állam- és Közigazgatástudományi Akadémia helyettes elnöki tisztségének elfogadása *Magyary* egyik legvitathatóbb tudománypolitikai döntése volt. Nemcsak amiatt, mert 1936 óta a nácik által utóbb ellehetetlenített Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet egyik alelnöki tisztét töltötte be, hanem amiatt is, mert ezzel a döntéssel – személyes szándékaitól függetlenül – a náci rezsimmel együttműködő tudósok közé sorolhatták. A kialakult helyzet fonákságát *Magyary* is érezhette, hiszen 1944. november 9-i dátummal ellátott – tudományos és közéleti pályafutása összegzésének is tekinthető – „*Küzdalem a haladásért*” című kéziratában igyekezett a vitatható legitimitású akadémia megalakulásában játszott szerepére rávilágítani. Ebből az évtizedeken keresztül publikálatlan összeállításból ugyanis az derült ki, hogy a németek az 1942 májusi berlini nemzetközi tanácskozás alkalmával, „*anélkül, hogy azt a meghívó tárgysorozatán jelezték volna, meglepetésszerűen 'Internationale Akademie für Verwaltungswissenschaften' alapításának javaslatával álltak elő. A javaslat a brüsszeli Institut International des Sciences Administratives-vel azonos hatáskört adott volna az új szervnek. Ezért Gascony Marin madridi egyetemi tanárral, a brüsszeli intézet másik jelenlévő alelnökével együttes tiltakozásunkkal sikerült elérnünk, hogy az új alakulat címe Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften lett, ami által a rivalizálható kettősség elhárítható volt. Az akadémia puccsszerű megalakításával azonban a németek semmit sem értek el, mert az akadémia működése soha sem tudott megindulni és egyetlen összejövetelt sem tartott*”.⁹ Noha az ellenszervezet lényegében nem folytatott érdemi működést, fennmaradt *Magyary* 1942. augusztus 9-én az akadémia elnöke, *Wilhelm Stuckart* számára megküldött kutatási programtervezete, ami végső soron azt igazolja, hogy még három hónappal a *Magyary* által puccsszerűnek minősített megalakulást követően is foglalkozott az ellenszervezet működésének lehetőségével.¹⁰

⁸ A Nemzetközi Állam- és Közigazgatástudományi Akadémia alapítása 303–309.; valamint FISCH: Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60.; továbbá VEREBÉLYI, A közigazgatás szervezési, jogi és demokratikus fejlesztése, annak hiányai az IAS és magyar alelnökének két világháború közötti tevékenységében 590–597.

⁹ MAGYARY, *Küzdalem a haladásért* 9.

¹⁰ FISCH, Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60. Idézi: KOI, *Évszázadok mezsgyéjén* 132.

A „*Küzdelem a haladásért*” című visszatekintésben Magyary arra is kitért, hogy a németekkel – „*mindig a kormány tudtával és sokszor annak a kérésére*” – kizárólag tudományos kapcsolatokat tartott fenn. Németországban 1943 januárja óta nem járt, Magyarország 1944. március 19-i németek általi megszállása után pedig „*velük való érintkezésem is megszűnt.*”¹¹ Felmerülhet azonban a kérdés, hogyan lehet a tudományt és a politikumot olyan esetekben kettéválasztani, amikor a *Wilhelm Stuckart*hoz hasonlatos partnerek a tudományos tisztségek mellett/helyett állami és/vagy párttiszséget is betöltöttek? Miként értelmezhető továbbá a tudományosság szempontjából, hogy Magyary 1942-ben *Arthur Seyss-Inquart*, birodalmi miniszter, a náci által megszállt németalföldi területek birodalmi biztosa meghívására Hágában a modern közigazgatás lényegéről és feladatairól tartott előadást?¹²

Ám mire is vezethető vissza Magyary 1933 utáni Németország államélete és közigazgatása iránti fokozott tudományos érdeklődése? Amint ezt több munkájában is megírta, a 20. századi államélet legfontosabb elméleti kihívásának, illetve gyakorlati feladatának a végrehajtó hatalom élén álló kormányzat törvényhozó hatalommal szembeni megerősítését tekintette. Amíg ugyanis a 19. századi preindusztriális államban a legislatíva élvezett elsőbbséget az exekutívával szemben, addig a 20. századi posztindusztriális államban az exekutív hatalomnak kell elsőbbséget élveznie a legislatív hatalommal szemben.¹³ Meggyőződése szerint ugyanis át kell rendezni a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyát. Ezt legfőképp azzal indokolta, hogy a parlamentáris keretek gyakorta akadályozták a kormányzat gyors, hatékony és eredményes cselekvését. Márpedig szerint a posztindusztriális államban a végrehajtó hatalmat gyakorló kormánynak erős felhatalmazással kell rendelkeznie.

Magyary egymástól eltérő politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedésű államokat – például az Amerikai Egyesült Államokat, a Szovjetuniót, valamint a hitleri Németországot – sorolt az erős végrehajtó hatalommal rendelkező államok közé. Az autoriter, illetve diktatórikus fordulatot megvalósító két világháború közötti európai államok – egyebek mellett – szintén a végrehajtó hatalom mozgásterének megerősítését valósították meg. Az elemzések és értékelések során azonban Magyary nem vette kellő súlytal figyelembe, hogy milyen áron valósult meg Németországban a nemzeti szocialisták hatalomra kerülését követően a lényegében mindenféle kontroll nélkül működő erős állam: a parlamentarizmust, a polgári demokratikus és jogállami intézményeket, a területi önkormányzatokat, a jogegyenlőséget, valamint a demokratikus társadalom nélkülözhetetlen attribútumát jelentő polgári szabadságjogokat ugyanis rövid úton belül felszámolták a fajkultuszt hirdető, az egyéni jogok helyett a német népközség érdekét elvben előtérbe helyező náci Németországban.

3. Magyary-tanítványok a „Harmadik Birodalomban”¹⁴

A Magyary-tanítványok külföldi tanulmányútját rendszerint állami ösztöndíj tette lehetővé, amire az egyetemen keresztül lehetett pályázni. A szakmai program összeállítása során a tanítványok általában számíthattak mentoruk támogatására és összeköttetéseire is, amint ezt a fennmaradt

¹¹ MAGYARY, *Küzdelem a haladásért* 17.

¹² Magyary Zoltán előadást tartott Hágában 7.

¹³ MAGYARY, *Magyar közigazgatás* 74.

¹⁴ Lásd HAMZA, A „Harmadik Birodalom” eszméje a német filozófiai, irodalmi és politikai gondolkodásban 349–370.

peregrinus-levelek is tanúsíthatják. Nem pusztán udvariasságból írta tehát *Udvarhelyi Béla* egyik 1937-es levelében, hogy *Magyary* neve hallatán minden ajtó megnyílik előtte a Harmadik Birodalomban.¹⁵ A tanítványok időről-időre levél útján számoltak be kutatásaikról, tanulmányiokról, valamint tapasztalataikról. A hosszabb ideig kint tartózkodóktól – *Udvarhelyi Bélától* és *Lovász Jánostól* – eltekintve többnyire két-három híradás maradt fenn tanítványonként. Lehet, hogy nem írtak többet, vagy ha írtak is, a levelek lappanganak valahol. A mentor iránti tisztelet, szeretet és bizalom egyes levélírókat arra is feljogosított, hogy visszafogott kritikai észrevételeiket is megosszák vele.

Nyilvánvaló, hogy amiről nem írhattak a publikációkban, arról valamelyest nyíltabban számolhattak be a magánlevelekben. A vendéglátók általában igen segítőkészeknek mutatkoztak a baráti országból érkező, jellemzően friss diplomás tudósokjelöltek irányában, akik kellő érdeklődést mutattak a náci Németország állami-, párt- és közigazgatási berendezkedése, valamint felsőoktatási és tudományos élete iránt. Ez az előzékenység abban is megnyilvánult, hogy számukra további konzultációs és intézménylátogatási lehetőségeket is biztosítottak. Ennek köszönhetően tették *Lovásznak* 1943 tavaszán lehetővé, hogy a nácik által megszállt lengyelországi területeken is tanulmányozhassa a náci élettér expanzív és agresszív kialakításával összefüggő telepítési politika elméleti hátterét és gyakorlati előkészületeit.

A levélszemelvények alapján azt is szeretnénk érzékeltetni, hogy a kutatások, tanulmányok, konzultációk és intézménylátogatások mellett milyen benyomások érték a hitleri Németországot felkereső *Magyary*-tanítványokat. A kutatási témák meglehetősen változatosak voltak, hiszen felölelték – a teljesség igénye nélkül – a közszolgálati jog területeit, a gazdasági közigazgatással, munkaerőgazdálkodással, országrendezéssel összefüggő kérdéseket, érintették az Anschluss közigazgatási vonatkozásait, górcső alá vették a kultúrpolitika átalakításával összefüggő kérdéseket, bemutatták a nemzetiszocialista közjogtudomány egyik fellegrájában, a kiel egyetemen folytatott közigazgatástudományi kutatásokat, továbbá áttekintették a náci *Grossraum* és a *Volksgruppenrecht* fogalmi kérdéseit. A külföldi kutatási eredmények alapján számos publikáció – köztük két monografikus feldolgozás – született.¹⁶

3.1. Baranyi Ferenc

A tanítványok közül egyes-egyedül *Baranyi Ferencnek* kellett szembesülnie 1932 telétől 1933 tavaszáig tartó tanulmányútja során a weimari köztársaság agóniájával, illetve a nemzetiszocialista Németország első hónapjaival. Kutatóként a berlini jóléti – szociális – igazgatás intézményrendszerét,¹⁷ a községi takarékpénztárak helyzetét,¹⁸ az adóhivatal szervezetét,¹⁹ az 1919-ben alapított berlini közigazgatási akadémia működését (*Berliner Verwaltungsakademie*),²⁰ valamint a

¹⁵ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1937. november 27. Magyary-archívum.

¹⁶ A cikkek, illetve tanulmányok többsége a Magyar Közigazgatás, a Városok Lapja, illetve a Közigazgatástudomány c. folyóiratban jelent meg, míg a köteteket az Intézet könyvsorozata adta ki.

¹⁷ BARANYI, A berlini jóléti igazgatás I–II. 5–7.

¹⁸ BARANYI, Községi takarékpénztárak 5–6.

¹⁹ BARANYI, Finanzamt, Schöneberg 5–6.

²⁰ BARANYI, Adalék a tisztviselőképzéshez 6–7.

közigazgatás egyszerűsítésre és gazdaságosságára irányuló törekvéseket²¹ tanulmányozta. Az csak a *Magyaryhoz* intézett levelekből derül ki, hogy a nemzetiszocialisták 1933. január 30-i kormányra kerülését követően bizonyos – oktatással és rendészettel összefüggő – kutatásokkal, illetve esetlegesen tervezett publikációkkal már nem tud előbbre jutni. „*Tanügyi kalandjaim legérdekesebb része az ún. Marx-Schule, melynek Neu-Köllnben levő két épületében elemi, szak, polgári és középiskolák foglalnak helyet érdekes tanítási módszerrel és kommunista szellemmel. A Hitler-rezsimnek, mint hallom, első dolga volt ezeknek a 'remek' intézményeknek a becsukása. Különben már régebben ott lengett a Damokles-kard a fejük felett. Amennyiben méltóságod nem látta ezeket az iskolákat, szóban készséggel be fogok számolni élményeimről, mivel két délelőtt ott voltam egy pár kollégistával az órákon.*”²² A berlini utca- és erkölcsrendészet működését viszont egyáltalán nem sikerült tanulmányoznia, mert a rendőrség ekkor már átszervezés alatt állt, beajánlójának pedig még nem volt ideje összeismerkedni a rendőrség állományába kerülő „új alakokkal”.²³

A *Magyaryhoz* intézett levelekben *Baranyi* arról is beszámolt, hogy a berlini egyetem vendéghallgatójaként *Hans Peters* és *Walter Norden* közjogász professzorok kollégiumait és gyakorlatait látogatta. „*Norden mint hallom izr[aelita]., míg Peters erősen katolikus és centripárti*” – világosította fel *Magyaryt*.²⁴ Ezek az értesülések helytállóak voltak. Az erősen katolikus kötődésű *Peters* professzor egyébként olyannyira nem hódolt be a nemzeti szocializmusnak, hogy – bár katedráját megtarthatta – utóbb a *James Moltke* vezette ellenállási mozgalommal is kapcsolatba került. A történettudományi és igazgatástudományi kérdésekkel egyaránt foglalkozó *Norden* professzort viszont zsidó származása miatt már 1933 áprilisában elmozdították tanszékéről. Ezt követően még ugyanabban az esztendőben Svájcba emigrált. A katedrán maradó *Peters* professzorral a későbbiekben további *Magyary*-tanítványok is kapcsolatba kerültek.

3.2. Udvarhelyi Béla

A közigazgatástudományi bűvárlatokat nagy lendülettel megkezdő *Udvarhelyi Béla* 1936 ősze és 1938 ősze között hosszabb időszakokat töltött Németországban. A tanulmányút ideje alatt a közigazgatási tisztviselők képzéséről és továbbképzéséről,²⁵ illetve a közszolgálati jog változásairól,²⁶ továbbá a kiel egyetemen folyó nemzetiszocialista szellemiségű közigazgatástudományi kutatásokról tett közzé publikációkat.²⁷ Miközben kutatási témája a közszolgálati jog területeihez kapcsolódott, arra is törekedett, hogy az elméleti ismeretek megszerzése mellett gyakorlati tapasztalatokat is szerezzen a közigazgatás működését illetően. „... nem óhajtok csupán papyrus tanulmányokat végezni, hanem a lüktető, eleven élettel, a közigazgatás mindennemű

²¹ BARANYI, A gazdaságosság jegyében 6–7.

²² Baranyi Ferenc levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1933. március 13. Magyary-archívum. Az 1923 óta Neunkölln-ben működő Karl-Marx-Schule igazgatóját, *Fritz Karsent* 1933. február 21-én menesztette a nemzetiszocialista párthoz tartozó *Bernhard Rust*, porosz kultuszminiszter.

²³ Baranyi Ferenc levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1933. március 27. Magyary-archívum.

²⁴ Baranyi Ferenc levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1933. március 13. Magyary-archívum.

²⁵ UDVARHELYI, A hivatásos bürokrácia és továbbképzése a harmadik birodalomban 1–3.

²⁶ UDVARHELYI, A közszolgálat újjáalakulása a német birodalomban 1–3.

²⁷ UDVARHELYI, Kiel a gazdaság- és közigazgatástudományi kutatás városa 94–95.

praktikus megnyilvánulásával is érintkezést szeretnék találni...” – fogalmazott egyik Magyaryhoz intézett levelében.²⁸

A szakmai közönségnek szóló publikációk mellett Udvarhelyi terjedelmes levelekben is tájékoztatta professzorát az általa látogatott egyetemi foglalkozásokról, a vendéglátókkal folytatott konzultációkról, egyetem- és intézménylátogatásairól, a tervezett kutatások menetéről, s nem utolsósorban németországi benyomásairól. A tanulmányutat Berlinben kezdő Udvarhelyi vendéghallgatóként 1936 őszén alaposabb bepillantást kívánt nyerni „a német közjog- és közigazgatási jog materiájába”. Ennek érdekében vett részt Carl Schmitt professzor alkotmányjogi előadásain – Schmittre a későbbiekben még visszatérünk –, valamint Hans Peters professzor közigazgatási jogi gyakorlatain.²⁹ Peters professzort személyesen is felkereste, aki „kimondhatatlan szívéllyességgel és közvetlenséggel” fogadta és látta el különböző szakkönyvtárak látogatását elősegítő ajánlásokkal. Az egyetemi órák mellett Peters professzor ajánlásával a Verwaltungsakademie közigazgatási jogi tanfolyamára is beiratkozott, ahol Hanns Seel előadásaitól várt sokat.³⁰ A levélben említett Hanns Seel, a belügyminisztérium osztályvezetőjeként az 1933 utáni nemzetiszocialista közszolgálati jog kidolgozásában vett részt. Vele utóbb – tarsolyában Magyary ajánló soraival – személyes megbeszélést is folytathatott, bár szakmai szempontból csalódást okozott a konzultáció. „Seel Ministerialdirigent (...) nagyon előzékenyen fogadott, soron kívül, mintegy óráig tartó beszélgetésre. Annak ellenére, hogy rendkívül jólesett ily magas állású tisztviselőnek várakozáson felüli közvetlen és barátságos magatartása, amelyet egyedül Professzor Úrnak köszönhetek, mégis tudományos szakszempontból nem éreztem kielégítve. Az volt állandóan az érzésem, mintha szavaiban több volna a politika, mint a tudományos problémák helyes megoldása. Peters-szel folytatott megbeszéléseim ebben a hitebben még inkább megerősítettek. Természetesen ezt a benyomásomat csupán Professzor Úrnak tárom fel, aki előtt nincs semmi elítélköltni valóm, mert meggyőződésem, hogy a problémáknak nyílt feltárása ilyen vonatkozásokban is nemcsak erkölcsi kötelességem, hanem tanulmányaim sikerét is hatályosan előmozdítja.”³¹ Figyelemreméltóak Udvarhelyi első berlini benyomásai is: „Igazi világáros, a Harmadik Birodalom hatalmasan liktető szíve, amelyben az eligazodást mamut térbeli adottságai nem kevésbé nehezítik meg, mint amilyen nagyfokú körütekintést és elaszticitást kíván a sokrétű – tudományos, politikai, művészeti stb. – síkon mozgó események kaotikus forgataga.”³²

Úgy tűnik, Udvarhelyi közel egy esztendő múltán, 1937 őszén küldött csak újabb beszámolókat Magyarynak a Németországban folytatott tanulmányokról, amelyek közül – miként ezt fentebb idézett cikke is megerősítheti – a kiel egyetemen szerzett ismeretek tűntek a legfontosabbnak. „Kielben azonnal Ritterbusch rektor fogadott, rendkívüli előzékenységgel. Azonnal intézkedett, hogy minden engem érdeklő tud. intézményt megtekinthessek. Két asszisztensét vezetőül mellém adta, elutazásom előtti napon pedig autóját is rendelkezésre bocsátotta, hogy a várost és környékét is megtekinthessem.”³³ Élve a felkínált lehetőséggel előbb Andreas Predöhl igazgató és munkatársai vezetésével a Világgazdasági Intézet (Institut für Weltwirtschaft) működését ismerte meg, majd a jogi fakultáson működő szemináriumokat kereste fel, ahol az „illetékes professzorokkal” is konzultálhatott.³⁴ Annak érdekében,

²⁸ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1936. november 8. Magyary-archívum.

²⁹ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1936. november 8. Magyary-archívum.

³⁰ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1936. november 8. Magyary-archívum.

³¹ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1936. december 21. Magyary-archívum.

³² Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1936. november 8. Magyary-archívum.

³³ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1937. november 27. Magyary-archívum.

³⁴ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1937. november 27. Magyary-archívum.

hogyan az egyetemi igazgatást közelebbről is megismerje, valamint a *Führerprinzip* gyakorlati megvalósulását is láthassa, felkereste az egyetem kurátorát, *Max Sitzler* (1875–1952), aki „egész nagyvonalú előadásban világította meg a kérdést.”³⁵ A kielitartózkodás „úgy szaktanulmányi, mint általános ismeretgyarapítási szempontból” – miként levelében írta – felejtethetetlen élményt jelentett számára.³⁶

A kielit egyetem kapcsán szükséges megjegyeznünk, hogy a náci jogtudomány – ezen belül közjogtudomány – elméleti alapjainak lerakásában az úgynevezett kielit iskola tudósai aktív szerepet játszottak.³⁷ Az egyetem rektora az *Udvarhelyi* levelében is említett *Paul Ritterbusch* (1900–1945), az alkotmányjog és a közigazgatási jog professzora volt. A meggyőződéses nemzetiszocialista *Ritterbusch* professzor a későbbiekben is készséggel állt a Németországot felkereső Magyar-tanítványok rendelkezésére. A kielit mintaegyetemen tett látogatásról szóló cikkben *Udvarhelyi* amúgy nem mulasztotta el megemlíteni, hogy *Magyary* professzor is tartott Kielben – a végrehajtó hatalom vezető szerepéről szóló – „a német szakkörök osztatlan elismerését kiváltó előadást.”³⁸

Udvarhelyi szakmai szempontból az *Arnold Köttgennel*, a greifswaldi egyetem professzorával folytatott konzultációt tekintette még hasznosnak. „A meglehetősen fiatal tudós, aki jelenleg a jogi kar dékánja is, eleinte bizonyos fokú zárkózottsággal fogadott, de amint a témára rátértünk és beható eszmecserébe kezdünk, egészen felolvadt és kedvességben, közvetlenségben felülmúlta még a kiel-i urakat is. (...) Azt hiszem, benne kell látni a H[armadik]. B[írodalom]. leghivatottabb tisztviselőjogászát s egyik legnagyobb közigazgatási jogászát is. Igen sok fontos szempontra felhívta figyelmemet kiadós eszmecserénk alatt, amely egészen a késő d. u.-i órákig, vonatkozó indulásáig tartott.”³⁹

Hosszabb szünet után, 1938 tavaszán *Udvarhelyi* újabb leveleket intézett *Magyary*hoz. Az elmúlt hónapok kutatási eredményeiről a következőket írta: „Az utolsó beszámolómtól óta eltelt két hónap alatt a nemzetiszocialista közszolgálat mélyreható analizálását újabb lépéssel vittem előre, amennyiben a párt és tagozatainak közszolgálat jellegű funkcióit igyekeztem a bürokráciához való viszonyában megismerni, és feldolgozni. Óriási anyagot gyűjtöttem össze, csak képtelen voltam eddig feldolgozni. Tisztánlátásom azonban konkrétan kialakult, amint ezt meglepődve ismerték el azonnal maguktól mindazok a professzorok és szakemberek, akikkel január folyamán beható tudományos eszmecserét folytattam, amelyeknek eredménye nem csupán a konkrét kérdésben elért tisztánlátásom, hanem állandó tudományos nexus, amelynek [így!] további itteni és hazai munkásságomnál igen nagy hasznót jelentenek.”⁴⁰ Különösen eredményesnek tekintette a müncheni egyetem közjogászprofesszora, *Otto Koellreutter* szemináriumán való részvételt, illetve a vele folytatott többszöri és beható eszmecserét, amelynek – miként fogalmazott – „rám nézve nagyon megtisztelő befejezése volt egy ebédrel és du.-i teával egybekötött meghívása *Pullachba*, ahol privátkönyvtárát együttesen átbúvároztuk.” *Koellreutter* – folytatta levelét – „mint párttag abban a szerencsés helyzetben van, hogy a közigazgatási jog oktatására némi befolyást gyakorolhat, ami a párton kívül álló professzoroknál teljesen ki van tárva, ők új tézisekkel nem jöhetnek, nekik csak a már kiforrott, náci-szemléletnek megfelelő tudományos keretekhez alkalmazkodni kötelességük. Így aztán nagyon eredeti szempontokkal lehettem gazdagabb.”⁴¹

³⁵ *Udvarhelyi* Béla levele *Magyary* Zoltánnak. Berlin, 1937. november 27. *Magyary*-archívum.

³⁶ *Udvarhelyi* Béla levele *Magyary* Zoltánnak. Berlin, 1937. november 27. *Magyary*-archívum.

³⁷ A kielit iskolához lásd *STOLLEIS*, A History of Public Law in Germany 291–295.

³⁸ *UDVARHELYI*, Kiel a gazdaság- és közigazgatástudományi kutatás városa 94. Lásd még: *Magyary* Zoltán előadása Berlinben 9.

³⁹ *Udvarhelyi* Béla levele *Magyary* Zoltánnak. Berlin, 1937. november 27. *Magyary*-archívum.

⁴⁰ *Udvarhelyi* Béla levele *Magyary* Zoltánnak. Berlin, 1938. március 15. *Magyary*-archívum.

⁴¹ *Udvarhelyi* Béla levele *Magyary* Zoltánnak. Berlin, 1938. március 15. *Magyary*-archívum.

Udvarhelyi levele szerint Koellreutter érdekesen világította meg a vele folytatott beszélgetés során Carl Schmitt esetét is. A levélíró a részleteket nem említve hivatkozott az SS hivatalos lapjában, a „Das Schwarze Korps”-ban 1936-ban megjelent Schmitt-ellenes „esetlen” írásokra.⁴² Ezeknek a névtelenül megjelent írásoknak a hatására kényszerült a náci párthoz 1933-ban csatlakozó, a német jogtudomány zsidótlánítását szorgalmazó alkotmányjogász professzor – a berlini egyetemi katedrától és a porosz államtanácsosi címtől eltekintve – minden tudományos és közéleti tisztségétől megválni. A vele szemben az SS lapjában felhozott vádak szerint nem meggyőződésből, hanem karrierizmusból csatlakozott a náci párthoz.⁴³ A háttérben minden valószínűség szerint Otto Koellreutter és a szintén nemzetiszocialista – valamint az SS-ben legvégül ezredesi rangot viselő – közjogász professzor, Reinhard Höhn mozgatták a szálakat.⁴⁴ A Carl Schmitt elleni támadásokat végül Hermann Göring közbeavatkozására állították le. Furcsa fintora a sorsnak, hogy a náci mellett már 1932-ben nyilvánosan kiálló Koellreutter professzort 1941-ben a „Das Schwarze Korps” lényegében ugyanazzal vádolta, mint Schmitt professzort: csak számításból lépett be 1933-ban a nemzetiszocialista pártba.⁴⁵

Müncheni tartózkodás idején a berlini magyar diákeletben is aktív szerepet betöltő – ám a nemzetiszocialista eszmékkel nem azonosuló – Udvarhelyi a német birodalmi diákvezér (Reichsstudenführer), Gustav Adolf Scheel vendégeként néhány napig tanulmányozhatta „az alatta álló hatalmas birodalmi organizációt, igen gazdag közigazgatásokat tapasztalatokat szereztve.” A nemzetiszocialista párt „egyik főtárgyataként” működő Reichsstudenführer vezetője, a Reichsleiter rendeletkibocsátási joggal rendelkezik, „a hatáskörében felmerült kulturális és szociális problémákat önálló és csak neki felelős közigazgatási apparátussal végzi.”⁴⁶

Az elméleti és gyakorlati ismeretek elsajátítását Udvarhelyi számára a königsbergi (ma Kalinyingrád) tanulmányi kirándulás egyaránt szolgálta. Königsbergben a főpolgármester helyettese, az utóbb a náci által kivégzett Fritz Hermann Goerdeler, valamint az általa felkeresett ügyosztályok vezetői fogadták. „Költségvetést és a közszolgáltatásra vonatkozó joganyagot kértem, amelyet elő is készítettek s elküldését a minisztérium hozzájárulásától tették függővé, amelyet valószínűleg meg is kapok.”⁴⁷ A praktikus ismeretek megszerzése mellett az egyetem „közigazgatási jogi köreivel” is fel akarta venni a kapcsolatot. „Az idősebb, még a régi érából való közigazgatási jogász, Hippel⁴⁸ professzor, Afrikában üdült, s így nem beszélhettem vele. Forsthoff,⁴⁹ a jogi kar dékánja, aki közigazgatási és közjogot egyaránt ad elő, nagyon udvarias volt hozzám, azonban a vele való beszélgetés nem sok tudományos gyarapodást jelentett számomra. Ekkora tájékozatlanságot vagy óvatosságot még egyetlen egy professzor részéről sem tapasztaltam Németországban. Akármelyik is áll a kettő közül, egyaránt szomorú tény ez a mai német felsőbb oktatásra és tudományosságra.”⁵⁰ Ehhez a nem túl lelkes beszámolóhoz még csupán annyit fűzött hozzá, hogy egy „bizonyos mozgalom”

⁴² Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1938. március 15. Magyary-archívum.

⁴³ TECHET, Carl Schmitt és a nemzeti szocializmus 133–152.

⁴⁴ STOLLEIS, A History of Public Law in Germany 1914–1945 264.

⁴⁵ TECHET, Carl Schmitt és a nemzeti szocializmus 148. 6. lábjegyzet.

⁴⁶ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1938. március 15. Magyary-archívum.

⁴⁷ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1938. április 30. Magyary-archívum.

⁴⁸ Ernst von Hippel (1895–1984) 1929 óta oktatott közigazgatási jogot a königsbergi egyetemen.

⁴⁹ Ernst Forsthoff (1902–1974) 1936 óta tanított alkotmányjogot közigazgatási jogot a königsbergi egyetemen.

⁵⁰ Udvarhelyi Béla levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1938. április 30. Magyary-archívum.

egy ilyen rendszert akar Magyarországon meghonosítani, amely mozgalom a berlini magyarságot „idegen segítséggel és elvakult propagandával” igyekszik beszervezni.⁵¹

A levelek tanúsága szerint a hosszas tanulmányút során *Udvarhelyinek* arra is alkalma nyílt, hogy a nemzetiszocialista közjogtudomány alapjainak lerakásában közreműködő *Ritterbusch*, *Koellreutter* és *Forsthoff* professzorokkal személyes kapcsolatba kerüljön. A nagy lendülettel megkezdett közigazgatástudományi kutatásokat azonban – előttünk ismeretlen okoknál fogva – félbehagyta és a jogi pályától is elkészönve római katolikus papként hosszú évtizedeken keresztül teljesített szolgálatot. A nemzetiszocialista alapokon újjászervezett német közszolgálati jog feldolgozását, illetve forrásainak közzétételét két további *Magyary*-tanítvány, *Benárd Aurél* és *Karcsay Sándor* végezték el. Kettejük neve alatt jelent meg az Intézet gondozásában kiadott „*A német közszolgálati jog*” című kötet is.⁵²

3.3. Nagy Károly

Nagy Károly szintén Kielben töltötte 1936 és 1938 közötti németországi tanulmányútja jelentős részét a gazdasági közigazgatás nemzetiszocialista irányban történő átalakításának vizsgálata céljából. Kutatásait a Középeurópai Gazdasági Bizottság Német Csoportja ösztöndíja tette lehetővé. Miként egyik levelében írta, *Magyary* útmutatása miatt választotta a kiel-i egyetemet, hogy *Huber* professzor vezetése alatt tanulmányozza az 1933 utáni németországi gazdasági átalakulás folyamatait. „*A mai német gazdasági közigazgatás tanulmányozására valóban nehezen találhattam volna jobb helyet kiel-i egyetemnél, ahol az Institut für Weltwirtschaft gazdag könyvtárában mindazok a munkák fellelhetők, melyek bármilyen vonatkozásban is felvilágosítást nyújtanak a német gazdaság mai átszervezéséről.*”⁵³ A levélben említett *Ernst Rudolf Huber* 1933 óta a nemzetiszocialista kiel-i iskola alkotmányjogászai közé tartozott.

A kutatások eredményeként jelent meg a „*Gazdasági közigazgatás a német nemzetiszocializmus rendszerében*” című monográfia, amelynek előszavát *Magyary* írta.⁵⁴ Az előszó abból a szempontból méltatta a „Harmadik Birodalmat”, hogy a 19. századi államot, amely a 20. század követelményeinek kielégítésére már nem volt képes, céltudatosan szervezte át az új feladatok megoldására alkalmas állammá, amelynek lényege – *Magyary* jól ismert nézete szerint – a végrehajtó hatalom vezető szerepének biztosítása, a törvényhozó hatalom eddigi vezető szerepe helyett.

3.4. Thoma Zsolt

A *Magyary*-tanítványok a második világháború éveit is eljutottak Németországba. Az 1941 nyarán Berlinben tartózkodó *Thoma Zsolt* az *Auslandsamt der Dozentenenschaft* (Egyetemi Magántanárok Külföldi Hivatala) segítségével több állami- és pártintézmény működését is tanulmányozta, miközben az egyetemen *Carl Schmitt* és *Reinhard Höhn* óráinak látogatását tervezte. *Magyaryhoz* intézett egyetlen ismert, nem sokkal a Szovjetunió megtámadását követően íródott levelében

⁵¹ Udvarhelyi Béla levele *Magyary* Zoltánnak. Berlin, 1938. április 30. *Magyary*-archívum.

⁵² Lásd BENÁRD – KARCSAY, *A német közszolgálati jog*.

⁵³ Nagy Károly levele *Magyary* Zoltánnak. Kiel, 1937. június 26.

⁵⁴ Lásd NAGY, *Gazdasági közigazgatás a német nemzeti szocializmus rendszerében*.

örökítette meg a németországi várakozások egészen rémisztő perspektíváit: „Nem is reméltem, hogy ennyit fogok látni és tanulni. Sikerült betekintést nyernem abba a fortyogó kobóba, melyben az új Európát alakítják hihetetlen előrelátással és céltudatossággal. Azt hiszem olyan pillanatot sikerült eltalálnom, melyben a háborús Németország legérdekesebb történelmi perceit szemlélhetem. Ma már elérkeztek itt abba a stádiumba, melyben nem csak az első cél eléréséért, a győzelemért küzdenek, hanem az azon túl kialakuló és egyelőre még bizonyos fokig ’ködbevesző’ új Európa kialakításán dolgoznak.”⁵⁵

3.5. Kiss István

Az 1941-ben Innsbruckban és Berlinben tartózkodó Kiss István a *Magyary*val szorosabb szakmai kapcsolatba került idősebb tanítványok közé tartozott. A korábbi évekre visszanyúló szakmai együttműködésüket a társszerzőségben megjelentetett „*A közigazgatás és az emberek*” című kötetük is igazolhatja.⁵⁶ A külföldi utak hozadékairól Kiss német nyelvű levelekben számolt be *Magyary*nak. Ez nem valamiféle szeszélynek tudható be, hanem annak, hogy a külföldi út legfontosabb célja a német nyelvismeret elmélyítése volt.⁵⁷ A berlini időszakban Kiss ugyanakkor Höhn professzort is felkereste, aki némi töprengés után azt tanácsolta, hogy a vezetés és közigazgatás (*Führung und Verwaltung*) témakörében kezdje meg kutatásait.⁵⁸ Úgy tűnik, ez a téma nem igazán nyerte el Kiss István tetszését. Az agrárszférát egyetlen szervezeti keretbe összefoglaló *Reichsnährstand* (Birodalmi Élelmezési Rend) működése viszont sokkal inkább felkeltette az érdeklődését. Úgy gondolta, hogy az ott szerzett módszertani ismereteket és agrárstatisztikai anyagokat a hazai kutatásai során tudja majd hasznosítani.⁵⁹ A *Walther Darré* (1895–1953) vezetése alatt működő *Reichsnährstand*-tól kapott információk alapján Kiss a következő esztendőben tanulmányt tett közzé a Közigazgatástudomány hasábjain.⁶⁰

3.6. Lovász János

Az intézet belső munkatársai közül Lovász János állami ösztöndíjasként hosszabb időt töltött Németországban. *Magyary* a legtöbb reményekre jogosító tanítványai egyikének tartotta őt. Legalábbis ez hangzott el azon az 1943. március 3-i III. rendkívüli kari ülésen, amelyen az állami ösztöndíjra benyújtott pályázatokat rangsorolták. Lovász ekkor már jó ideje Németországban tartózkodott. Kinti kutatásaival a vendéglátók elégedettek lehettek, hiszen – miként ezt *Magyary* a kari ülésen meg is említette – *Ritterbusch* professzor kezdeményezte az ösztöndíj meghosszabbítását. Lovász arra is biztatást kapott, hogy a berlini egyetemen szerezze meg a magántanári habilitációt. Mindezekre tekintettel *Magyary* professzor „tudománypolitikai okból kivételesen is indokoltnak” tartotta a

⁵⁵ Thoma Zsolt levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1941. június 30. Magyary-archívum. Thoma Zsolt külföldi tanulmányúttal összefüggő publikációit a Közigazgatástudomány közölte. Lásd pl. THOMA, A háború utáni német lakásépítés előkészítése.

⁵⁶ Lásd MAGYARY – KISS, *A közigazgatás és az emberek*.

⁵⁷ Magyary Zoltán igazolása Kiss István részére útlevel kiállítás céljából. Budapest, 1941. április 28. Magyary-archívum.

⁵⁸ Kiss István levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1941. november 7. Magyary-archívum.

⁵⁹ Kiss István levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1941. november 24. Magyary-archívum.

⁶⁰ KISS, Magyar tanulságok a Reichsnährstand statisztikai szolgálatából 143–150.

pályázat támogatását.⁶¹ A hosszabbítást Lovász megkapta, bár a berlini habilitációra már nem került sor.

A kutatási eredményekről Lovász nemcsak tanulmányokat, hanem monográfiát is közzétett. Az Intézet könyvsorozatának utolsó köteteként jelent ugyanis meg *„Országrendezés a Német Birodalomban”* című összeállítása.⁶² A kutatási téma a második világháború alatt megszállt és a Német Birodalomhoz csatolt keleti – lengyel – területek népi németek általi betelepítésének programjához kapcsolódott, amelynek megvalósításában az SS szerveinek is komoly szerepet szántak. Az országrendezési politika lengyel- és zsidóellenes vonatkozásai nem kerültek a kutatás látókörébe.

Lovász számos levelet küldött 1942 és 1943 folyamán *Magyarnak*, amelyekben a kutatások haladásáról, intézménylátogatásokról, konzultációkról, valamint az ismeretek elmélyítését és a tapasztalatszerzést szolgáló utazásokról számolt be. A tanulmányút ideje alatt a Németországban korábban megforduló *Magyary*-tanítványokat támogató közjogász professzorok mellett további nemzetiszocialista tudósok és intézményvezetők is segítettek. Legkorábban ismert, 1942. január 9-i leveléből az derül ki, hogy az addig végzett munkájával Ritterbusch professzor olyannyira elégedett volt, hogy azt javasolta, maradjon még egy évet Berlinben. *„Ebben az esetben bevezet az egész német tudománypolitikába.”*⁶³ Arról is tájékoztatta *Magyart*, hogy a berlini egyetemen Reinhard Höhn előadásait látogatja, illetve tervezett frankfurti útja során a szociológus Ludwig Neundörfer (1901–1975) professzor mellett fog dolgozni, amitől sokat remél. Noha az elkövetkező hónapok menetéről nem maradtak fenn levelek, a kutatás első eredményeit feltehetően az *„Élettér és nagytér”* című alkotmányjogi, nemzetközi jogi és gazdaságpolitikai szempontokat egyaránt figyelembe vevő tanulmányban foglalta össze, amelynek összeállítása során Carl Schmitt és Reinhard Höhn munkáit is felhasználta.⁶⁴

A tanulmányútra vonatkozó következő levelek 1942 novemberétől ismeretesek. Ezek egyikében a háborús Berlinről szóló benyomásait is megosztotta *Magyaryval*: *„Már első nap feltűnt a nagy megszervezettség és a fegyelem. Jól esik látni, milyen szeretettel veszik körül a sebesülteket. Általában mindenben azt lehet látni, hogy komolyan veszik a dolgokat, főleg a háborút, amit ahogy hirdetik is (Sieg für jeden Preis!) minden áron meg akarnak nyerni. Ez az elszánt és mindenkéiben közös akarat az, ami eddig legjobban megkapott és amit nagyon tiszttelek bennük.”*⁶⁵ Az országrendezésre vonatkozó ismereteket ugyanakkor az ekkoriban már Berlinben oktató, egyúttal a kultuszminisztérium főtisztviselőjeként is dolgozó Paul Ritterbusch által vezetett Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung (Birodalmi Tájkutató Munkaközösség) vendégkutatójaként mélyíthette el. A munkaközösségben folyó munkálatokról és a munkaközösség fejlődéséről Ritterbusch helyettesétől, a szociológus Erika Fischertől kapott tájékoztatást.⁶⁶ Időközben a *„nagyon szíves és kedves”* Höhn professzorral is felvette a kapcsolatot, aki egyik könyvével – *„Reich, Grossraum, Grossmacht”* – lepte meg. Höhnnel egyébként abban állapodtak meg, hogy járni fog az előadásaira és a szemináriumai összejöveteleire, időnként pedig be is számol

⁶¹ A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának ülései. Az 1943. március 3-i III. rendkívüli ülés jegyzőkönyve.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_AJTK_KARI_1942-1943/?pg=0&layout=s.

⁶² Lásd LOVÁSZ, Országrendezés a Német Birodalomban.

⁶³ Lovász János levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1942. január 9. Magyary-archívum.

⁶⁴ LOVÁSZ, Élettér és nagytér. Közigazgatástudomány 161–167.

⁶⁵ Lovász János levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1942. november 2. Magyary-archívum.

⁶⁶ Lovász János levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1942. november 21. Magyary-archívum.

majd a tanulmányairól. Ha pedig valami különös adódna az egyetemen, bármikor a rendelkezésére áll.⁶⁷ *Ritterbusch* intézetében időközben már érdeklődtek az „Élettér és nagytér” című – fentebb említett – tanulmánya iránt, amelyet a magyar követség útján kívánt németre fordíttatni.⁶⁸ Az előzetes megállapodás alapján *Lovász* decembertől kezdte meg az egyetemi órák látogatását. „*Ritterbuscht 7-8-an, Höhnnt rengetegen (a legnagyobb előadóban) hallgatják. Höhnnek rendkívül egyéni és érdekes előadási modora van, szinte szájába rágja az embernek az anyagot. Igazi professzor, nagyon tetszik nekem.*”⁶⁹ A *Ritterbusch* vezette munkaközösség működése kapcsán arról tájékoztatta *Magyart*, hogy pillanatnyilag „*a kereskedelmi és közlekedési hálózat, a városépítés és a paraszti életforma (mezőgazdaság)*” jelentik a vizsgálatok legfontosabb tárgyait.⁷⁰ *Neundörfer* professzorral ugyanakkor abban állapodtak meg, hogy 1943 januárjától több héten keresztül fog az általa vezetett Szociográfiai Intézetben dolgozni a frankfurti egyetemen. Ebben az intézetben van ugyanis „*összehordva az egész birodalom minden fontos mezőgazdasági adata, felvétele és térképe.*”⁷¹

A következő időszakot *Lovász* az előzetes tervek szerint Frankfurtban töltötte. Megismerkedett egyrészt a Szociográfiai Intézetben folyó munkálatokkal, másrészt *Neundörfer* professzor egyetemi foglalkozásain is részt vett. Az első vetített képes előadás a lengyelországi területek települési és nemzetiségi viszonyairól, valamint a tájrendezésről szólt. „*Bemutatott több községet (és azokban a német és lengyel erőviszonyokat) a rendezés előtt és után. Rendkívül tanulságos volt. Alig várom a folytatást. Nálunk ez rendkívül fontos és nemzetiségi területeken mi is nagyon jól tudjuk ezt használni.*”⁷² Úgy tűnik, a hallottak nagy hatást gyakoroltak *Lovászra*, bár a beszámoló arra a kérdésre nem tért ki – talán az előadás sem –, hogy a „rendezés” folyamán mi történt a lengyel lakossággal.

Az 1943 márciusának elején Berlinbe visszatérő *Lovász* elégedetten tekintett vissza ez elmúlt időszakra. „*Neundörfer professzor egész idő alatt nagyon kedves volt és külön is foglalkozott velem, úgyhogy, ami lényeges, azt már megtanultam, most az összegyűjtött anyag feldolgozásán dolgozom. (...) Neundörfer professzor a Raumordnungról és Raumforschungról [területrendezésről és területkutatásról] is sokat beszélt nekem. Úgyhogy e tekintetben is előbbre haladtam.*”⁷³ A még hátralévő időt Berlinben – *Ritterbusch* és *Neundörfer* ajánlására – *Konrad Meyer* mellett fogja eltölteni, aki a tájrendezési munkálatokba fogja bevezetni, valamint megismerteti vele a *Reichsstelle für Raumordnung* (Birodalmi Tájrendezési Hivatal) működését.⁷⁴ A levélben megnevezett *Konrad Meyer* agronómus, egyetemi tanár, *Heinrich Himmler* SS *Reichsführer* telepítési törzshivatalában a telepítési osztályt vezette SS ezredesi rangban. Elsősorban *Meyer* és munkatársai nevéhez fűződik a *Generalplan Ost* (Általános Keleti Terv) – a kelet európai térség germanizálásáról szóló tervezetek – kidolgozása, amely arra irányult, hogy mintegy 20-30 esztendő leforgása alatt németek millióit telepítsék le a lakóhelyükről „*kitelepítendő*” szláv és zsidó lakosság helyére.⁷⁵

Lovász utolsó Németországban töltött hónapjai egyrészt további intézmény- és egyetemlátogatások, másrészt az utazások jegyében teltek el. A strassburgi látogatás során sikerült

⁶⁷ *Lovász* János levele *Magyart* Zoltánnak. Berlin, 1942. november 29. *Magyart*-archívum.

⁶⁸ *Lovász* János levele *Magyart* Zoltánnak. Berlin, 1942. november 29. *Magyart*-archívum.

⁶⁹ *Lovász* János levele *Magyart* Zoltánnak. Berlin, 1942. december 13. *Magyart*-archívum.

⁷⁰ *Lovász* János levele *Magyart* Zoltánnak. Berlin, 1942. december 13. *Magyart*-archívum.

⁷¹ *Lovász* János levele *Magyart* Zoltánnak. Berlin, 1942. december 13. *Magyart*-archívum.

⁷² *Lovász* János levele *Magyart* Zoltánnak. Frankfurt, 1943. január 29. *Magyart*-archívum.

⁷³ *Lovász* János levele *Magyart* Zoltánnak. Berlin, 1943. március 3. *Magyart*-archívum.

⁷⁴ *Lovász* János levele *Magyart* Zoltánnak. Berlin, 1943. március 3. *Magyart*-archívum.

⁷⁵ POLYÁK, A „keleti élettér” hitleri germanizálása 1365–1388.

az ottani birodalmi egyetemre időközben átkerült *Huber* professzorral is találkoznia, aki sokszor üdvözölte *Magyart*, egyúttal azt üzenté, hogy amennyiben Németországba látogatna, „*okvetlenül keresse fel őt is.*”⁷⁶ Az utazások során *Lovász* a továbbiakban Heidelbergben, Stuttgartban és Nürnbergben is megfordult.

Berlinbe visszaérve a „*keleti utazás*” tervét beszélték meg *Konrad Meyerrel* és *Gerhard Isenberg*, közgazdász professzorral, a *Reichsstelle für Raumordnung* munkatársával. „*A keleti út során elsősorban Litzmansztadtba [ma Łódź] szeretnék elmenni, mert ott van az egész keleti újjáépítés központja.*”⁷⁷ A „*keleti utazás*” nyilvánvalóan arra irányult, hogy a helyszínen is láthassa a náci telepítési, ország- és tájrendezési politika gyakorlati megvalósulását, amely – meglehet erről akkoriban még nem rendelkezhetett teljeskörű információkkal – az ott élő nem-német ajkú lakosság részleges kizorítását és elűldözését, a zsidók vonatkozásában pedig kiirtását vonta maga után.

A náci által megszállt lengyelországi területeket érintő „*keleti utazásra*” 1943 július második felében került sor. A részleteket a *Magyaryhoz* intézett beszámolóból ismerhetjük meg: „*20-án elindultam keleti utamra. az utat Frl. Fischer levelezte le és készítette elő. Először Posenba [ma Poznań] mentünk (...) Itt prof. Mackensen⁷⁸ és prof. Geisler⁷⁹ készítettek számunkra programot, amelynek keretében a Raumordnung problémáiba mély bepillantást kaptunk. Felkerestük a Gewerbebaustellet, a Landwirtschaftliches Institutot, a Landes- és Stadtplanungot és a Reichskommissariat munkahelyeit. 23-án a Reichskommissariat autóján egy nagyobb túrát tettünk, melynek során újonnan épült házakat és a Reichskommissariat Lehrbauschule-jait néztük meg. Az itt látottakat sohasem fogom elfelejteni. A magyar vidéki építészet nehéz problémái és anyagkérdései itt teljes és tökéletes megoldásban állottak előttünk. (...) Posenből Litzmansztadtba mentünk, ahol Karl Marder polgármester fogadott és tartott egy kb. egyórás előadást, megmutatta a városrendezési tervet, és elmagyarázta a fontosabb problémákat. A polgármester úr engedélyével átutaztunk (villamoson) a ghetton is. Innen Breslauba [ma Wrocław] mentünk, ott csak az Osteuropa Institut-ot néztem meg és utaztunk is tovább.*”⁸⁰ A háború után elsősorban Poznań és Łódź vonzáskörzetében letelepítendő németek számára készülő új lakóhelyek megtekintése mellett a levélíró mintegy érintőlegesen jegyezte csak meg, hogy *Karl (Károly) Marder* engedélyével átutazhattak az 1940 őszén felállított, a zsidó lakosság kényszerlakhelyét jelentő lódzi gettó területén. A levél írója saját szemével láthatta, ám a levél címzettje is sejtette, hogy mit jelentett egy náci által megszállt országban a zsidók számára ideiglenes kényszerlakhelyként felállított gettó intézménye. Łódź városában a második világháború kirobbanása előtt mintegy 230.000 zsidó lakos élt (az össznépesség közel egyharmada), akik közül mindössze tízezen éltek túl a második világháború borzalmait. A náci lódzi városrendezési tervével kapcsolatban *Marder* által említett problémák – a levél kontextusából következően – összefügghettek a véglegesen csak 1944-ben felszámolt gettóval is.

Hosszas tanulmányútja során *Lovász* a kutatási téma jellege miatt kivételes ismereteket és tapasztalatokat is szerezhetett, különös tekintettel a lengyelországi részeket érintő „*keleti utazásra*”. Ez az út nem szerepelt – nem is szerepelhetett – az eredeti kutatási tervekben, hiszen

⁷⁶ *Lovász János* levele *Magyary Zoltánnak*. Berlin, 1943. június 30. *Magyary*-archívum.

⁷⁷ *Lovász János* levele *Magyary Zoltánnak*. Berlin, 1943. június 30. *Magyary*-archívum.

⁷⁸ *Lutz Mackensen* (1901–1992), germanista professzor, a regermanizáció kérdéseinek szakértője.

⁷⁹ *Walter Geisler* (1891–1945), a geográfia professzora.

⁸⁰ *Lovász János* levele *Magyary Zoltánnak*. Berlin, 1943. július 30. *Magyary*-archívum.

Németországban dőlt el, hogy kinti professzorai kezdeményezésére megtekintheti a megtévesztően hangzó ország- és tájrendezési törekvések addigi gyakorlati megvalósulását.

3.7. Karcsay Sándor

Még az 1943/1944 közötti időszakban is sikerült a *Magyary*-tanítványoknak megfordulniuk a Német Birodalom egyetemén. *Karcsay Sándor* a közszolgálati jog területén folytatott kutatásokat bécsi és berlini tanulmányútja idején. Bécsi tartózkodása során a bírósági gyakorlat megismerése mellett szakmai konzultációkat is folytatott. Ezek közé tartozott az *Alfred Verdross*-szal, a jogbölcselet és nemzetközi jog idehaza is elismert professzorával folytatott megbeszélés, „*aki volt olyan kedves és a magántanári és az asszisztensi dolgozókhoz és könyvtár használatát részemre is kieszekélyje.*”⁸¹ A berlini időszak szakmai szempontból sokkal mozgalmasabbnak és hasznosabbnak tűnt. „*Elméleti síkon Carl Schmitt professzor úr útmutatására a jogi kar könyvtárában dolgoztam, ővele magával több ízben hosszabb megbeszélést folytattam. Végtelenül kedves és előzékeny ember, lakásán is meglátogattam Dablemben. Sikerült Berlinben találkoznom Köttgen professzorral is és több órák társalgást folytattam vele. Nagyon érdekesek a és figyelemreméltók a nézetei, a bizalmas természetű beszélgetésünket egyébként is meglehetősen nyíltság jellemezte. Stuckart államtitkár úr is a legnagyobb szeretetreméltósággal áll segítségemre. A belügyminisztérium Beamtenabteilungjának valamennyi jelentősebb szakreferensével több napon át tartó kimerítő megbeszéléseim voltak. A Beamtenrecht terén végtelenül sokat tanultam eddig.*”⁸² A további tervek között drezdai, lipcsei, valamint müncheni tanulmányi, illetve tapasztalatszerzési utak is szerepeltek. „*Kilátásba helyezték, hogy össze tudok jönni esetleg a Partei-Kanzlei embereivel Münchenben, akiknek közszolgálati jogi kérdésekben igen nagy nevük van.*”⁸³ *Karcsay* a Berlint érintő bombázásokról is beszámolt, hiszen amióta Berlinben tartózkodott, légiriadó miatt öt éjszakát töltött pincében: ebből kettő légitámadás, három pedig zavarótámadás volt. „*Berlin egyes részei csúnyán össze vannak bombázva ...*”⁸⁴ A németországi tanulmányút hozadékaként született írása a Közigazgatástudomány című folyóiratban jelent meg.⁸⁵

3.8. Szilágyi László

A munkajog iránt érdeklődő, korábban *Szladits Károly* professzor asszisztenseként tevékenykedő *Szilágyi László* elsősorban a munkaerőgazdálkodással összefüggő kérdéseket tanulmányozta berlini és bécsi tanulmányútján. Berlini tartózkodása idején *Lovász* tanácsára küldte meg addigi kutatási eredményeit összefoglaló tanulmányát *Magyary* számára, vagyis eredendően nem tartozott a *Magyary*-tanítványok közé.⁸⁶ A kedvező válasz vétele után foglalta össze *Magyary* professzor számára a tanulmányút addigi állomásait. „*Berlini tanulmányaimat állami ösztöndíjjal Lovásszal egyidőben kezdtem meg. Siebert professzor vezetése alatt a német munkajog tanulmányozását tűztem ki célul.*”⁸⁷ Ezalatt az idő alatt több cikket is írt, köztük azt a magyar szociális törvényhozásról szóló cikket, amelyet a

⁸¹ Karcsay Sándor levele Magyary Zoltánnak, Bécs, 1943. április 16. Magyary-archívum.

⁸² Karcsay Sándor levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1943. május 17. Magyary-archívum.

⁸³ Karcsay Sándor levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1943. május 17. Magyary-archívum.

⁸⁴ Karcsay Sándor levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1943. május 17. Magyary-archívum.

⁸⁵ KARCSAY, A német közszolgálati jog és a háború 123–128.

⁸⁶ Szilágyi László levele Magyary Zoltánnak. Berlin, 1943. március 8. Magyary-archívum.

⁸⁷ Szilágyi László levele Magyary Zoltánnak. Innern Krems, 1943. március 30. Magyary-archívum.

Reichsarbeitsministerium felkérésére készített. „Most ott tartok, hogy részletesebben foglalkozom a munkajogi tudományt jelenleg foglalkoztató fontosabb vitakérdésekkel, melyek között első helyen áll a munkaszerződés-munkaviszony problémája.” Levelében azt is megemlítette, hogy *Siebert* professzor kilátásba helyezte, hogy munkajogból nála habilitálhat.⁸⁸ A levélben többször is említett, a nemzetiszocialista Kieleti Iskolához tartozó *Wolfgang Siebert*, a berlini egyetem munkajog professzoraként oktatott. A *Szilágyi* által megküldött tanulmányt mindazonáltal közzé is tették a Közigazgatástudomány című folyóiratban.⁸⁹

Magyary javaslatára kezdett el ugyanakkor a mezőgazdasági munkaerőgazdálkodás kérdéseivel foglalkozni. A kutatási eredmények utóbb szintén a Közigazgatástudomány hasábjain jelentek meg.⁹⁰ A tanulmányút részeként 1944 elején *Szilágyi* Bécsben is megfordult. A munkajog egyes részproblémáihoz – a munkajog rendszertani helyzete, a hibás szolgálati szerződések – kívánt anyagokat gyűjteni, de miután kevés anyagot talált, azt tervezte, hogy néhány hetet a breslaui egyetemen tölt, „ahol *Dietz* professzor irányítása alatt a birodalom egyik legjobb munkaügyi intézete működik.”⁹¹ Azt pillanatnyilag nem tudjuk, hogy sikerült-e *Rolf Dietz* professzorral felvennie a kapcsolatot.

3.9. Kanizsai György

Kanizsai György állami ösztöndíjasként telepítésügyi és gazdaságföldrajzi stúdiumokat folytatott a bécsi egyetemen. *Magyaryhoz* 1944 februárjában intézett egyetlen ismert levelében foglalta össze addigi tanulmányait. A kutatási témára vonatkozó szakkönyvek beszerzése mellett *Hugo Hassinger*, valamint *Adolf Günther* professzorok előadásait hallgatta.⁹² Ismereteink szerint nem jelent meg publikációja ebben a témakörben.

4. Záró gondolatok

A *Magyarynak* tulajdonított, gyakorta idézett *bon mot* szerint nem az a professzor, aki tanít, hanem az, akinek tanítványai vannak. *Magyary* esetében viszont nemcsak azokat tekinthetjük tanítványnak, akik egyetemi éveik alatt tanulhattak professzoruktól, hanem azokat is, akik a Magyar Közigazgatástudományi Intézeten keresztül kerültek szorosabb munkakapcsolatba vele. A hazai tudományos élet régi tradíciója szerint a tehetséges és elkötelezett tudósjelölteknek célszerű külföldön is tapasztalatokat szerezniük. Ezeket a törekvéseket *Magyary* is támogatta. A *Magyary*-tanítványok németországi tanulmányútjait elsősorban a tanítványok fellelhető magánlevelei alapján kívántuk bemutatni. Ezekre a tanulmányutakra mindazonáltal a végzetes következményekkel járó hitleri Németország időszakában került sor. A kutatási témák is javarészt kapcsolódtak a totális állammá átalakuló nemzetiszocialista Németország állami és közigazgatási életének aktuális kérdéseire. A korabeli német közjogtudomány képviselői előtt igen jól csengett *Magyary* neve,

⁸⁸ Szilágyi László levele *Magyary* Zoltánnak. Innen Krems, 1943. március 30. *Magyary*-archívum.

⁸⁹ SZILÁGYI, Tervszerű munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban 118–140.

⁹⁰ SZILÁGYI, A nemzetiszocialista mezőgazdasági munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban 18–35.

⁹¹ Szilágyi László levele *Magyary* Zoltánnak. Bécs, 1944. március 18. *Magyary*-archívum.

⁹² Kanizsai György levele *Magyary* Zoltánnak. Bécs, 1944. február 22. *Magyary*-archívum.

hiszen gyakorta fordult meg Németországban és érdemi kritika nélkül foglalkozott az 1933 utáni németországi fejleményekkel. Ez az elfogadottság nemcsak abban nyilvánult meg, hogy általában segítőkészek voltak a Németországot felkereső tanítványaival, hanem abban is, hogy további összeköttetéseket is létesítettek számukra. Ennek köszönhetően talán még olyan ajtók is megnyíltak egyes németországi tanulmányúton lévő *Magyary*-tanítványok előtt, amelyekre nem is számítottak.

Felhasznált irodalom és források

- A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának ülései. Az 1943. március 3-i III. rendkívüli ülés jegyzőkönyve.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_AJTK_KARI_1942-1943/?pg=0&layout=s
- A Nemzetközi Állam- és Közigazgatástudományi Akadémia alapítása. Közigazgatástudomány 1942/9. szám 303–309.
- B. BERNÁT István: Magyary Zoltán a klebelsbergi kultúra- és tudományszervezés szolgálatában (1922-1930). Múltunk 1993/3. szám 98–137.
- BARANYI Ferenc: A berlini jóléti igazgatás I-II. Magyar Közigazgatás 1933. január 29. 5–7., 1933. február 5. 5–7.
- BARANYI Ferenc: A gazdaságosság jegyében. Magyar Közigazgatás 1933. május 28. 6–7.
- BARANYI Ferenc: Adalék a tisztviselőképzéshez. Magyar Közigazgatás 1933. május 14. 6–7.
- BARANYI Ferenc: Finanzamt, Schöneberg. Magyar Közigazgatás 1933. április 23. 5–6.
- BARANYI Ferenc: Községi takarékpénztárak. Magyar Közigazgatás 1933. március 26. 5–6.
- BENÁRD Aurél – KARCSAY Sándor: A német közszolgálati jog. Budapest 1942
- FISCH, Stefan: Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences: from Its Beginnings to Its Reconstruction After World War II (1910–1944/47). In: DUGGET, Michael – RUGGE, Fabio (eds.): IIAS/IISA Administration & Service 1930–2005. Amsterdam – Berlin – Oxford – Tokyo – Washington DC 2005
- HAMZA Gábor: A „Harmadik Birodalom” eszméje a német filozófiai, irodalmi és politikai gondolkodásban a XX. században. Állam- és Jogtudomány 1999/3-4. sz. 349–370.
- KARCSAY Sándor: A német közszolgálati jog és a háború. Közigazgatástudomány 1944/1–2. sz. 123–128.
- KISS István: Magyar tanulságok a Reichsnährstand statisztikai szolgálatából. Közigazgatástudomány 1942/3–5. sz. 143–150.
- KOI Gyula: Évszázadok mezsgyéjén. Négy magyar közigazgatás-tudós útkeresése és életpéldája. Budapest 2013
- LOVÁSZ János: Élettér és nagytér. Közigazgatástudomány 1942/6. sz. 161–167.
- LOVÁSZ János: Országrendezés a Német Birodalomban. Budapest 1944
- Magyary-archívum. <https://magyary-archivum.uni-nke.hu/>
- MAGYARY Zoltán – KISS István: A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról. Budapest 1939
- Magyary Zoltán előadása Berlinben. Nemzeti Újság 1937. április 29. 9.
- Magyary Zoltán előadást tartott Hágában. Új Magyarország 1942. május 23. 7.
- MAGYARY Zoltán: Felsőoktatás és tudományos élet a háború utáni Németországban és Ausztriában. Budapest 1924
- MAGYARY Zoltán: Küzdelem a haladásért. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 10640/1. 9.
- MAGYARY Zoltán: Magyar közigazgatás. Budapest 1942
- NAGY Károly: Gazdasági közigazgatás a német nemzeti szocializmus rendszerében. Budapest 1941
- POLYÁK Péter: A „keleti élettér” hitleri germanizálása. Századok 2003/6. sz. 1365–1388.
- SAÁD József: A racionalizátor. In: SAÁD József (szerk.): Magyary Zoltán. Budapest 2000, 7–66.
- STOLLEIS, Michael: A History of Public Law in Germany 1914–1945. Oxford 2004
- SZAMEL Lajos: A magyar közigazgatástudomány. Budapest 1977
- SZANISZLÓ József: A Magyary-Iskola és háború utáni sorsa. Közigazgatástudomány-történeti visszapillantás. Budapest 1993
- SZILÁGYI László: A nemzetiszocialista mezőgazdasági munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban.

- Közigazgatástudomány 1944/1–2. sz. 18–35.
- SZILÁGYI László: Tervszerű munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban. Közigazgatástudomány 1943/4–5. sz. 118–140.
- TECHET Péter: Carl Schmitt és a nemzeti szocializmus. Politikatudományi Szemle 2012/1. sz. 133–152.
- THOMA Zsolt: A háború utáni német lakásépítés előkészítése. Közigazgatástudomány 1940/9. sz. 361–364.
- UDVARHELYI Béla: A hivatásos bürokrácia és továbbképzése a harmadik birodalomban. Magyar Közigazgatás 1937. március 21. 1–3.
- UDVARHELYI Béla: A közszolgálat újjáalakulása a német birodalomban. Magyar Közigazgatás 1937. június 27. 1–3.
- UDVARHELYI Béla: Kiel a gazdaság- és közigazgatástudományi kutatás városa. Városok Lapja 1938. február 1. 94–95.
- UJVÁRY Gábor: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”. Budapest 2010
- VEREBÉLYI Imre: A közigazgatás szervezési, jogi és demokratikus fejlesztése, annak hiányai az IIAS és magyar alelnökének két világháború közötti tevékenységében. Magyar Közigazgatás 2005/5. sz. 590–597.